

Deák Éva

Öltözködés és identitás a 17–18. századi Erdélyben a viseletsorozatok tükrében*

Megjelenésünk – arckifejezésünk,¹ a testünk fizikai állapota,² ruházatunk és a kiegészítők – számos információt közölnek rólunk. A ruházat nemcsak jelzi, hanem létre is hozza a személyes és a társadalmi identitást, például az öltözködés mindennapos aktusán keresztül.³ A ruha stílusa, anyaga és színe utalhat nemre, életkorra, társadalmi helyzetre, szubkultúrához való tartozásra. Az értelmezés a szemlélő tekintetét igényli, s elsősorban a nyilvánosság tereiben történik.

A kora újkori Európában az írás-olvasás a mainál ritkább tudásnak számított, a textíliák értékét vagy a ruha formáját viszont könnyen beazonosították, mint a foglalkozás, társadalmi státusz, anyagi helyzet, etnikai és regionális hovatarozás rögzült jeleit. A férfi és a női viselet egyértelműbben elkülönült. A társadalmi nem szempontjából a nadrág és a szoknya közötti különbség, valamint az előkelő női viseletben elmaradhatatlan fűző, illetve merevített ruhaderék különösen nagy jelentőséggel bírt. A ruházat ezen túl jelezhetette viselője életkorát, családi állapotát, s illenie kellett az alkalomhoz, amikor viselték.

Az öltözködés társadalmi helyzetet jelző szerepe ma is meghatározó. Az ízlésbeli eltérések a ruházatkodásban is megmutatkoznak, hiszen ezek a finom megkülönböztetések nemcsak láthatóvá teszik, hanem egyúttal fenn is tartják a társadalmi különbségeket.⁴ A ruházat a kora újkorban is a rang és a vagyon egyik leglátványosabb megnyilvánulási területe volt. Az aktuális társadalmi állás kifejezésre juttatása mellett az ambíciókat is megmutathatta. Bernard Mandeville a 18. század elején írt satírájában, *A méhek meséjében* állapította meg:

„ahol nem ismerik, az embert általában ruhájáról és egyéb díszeiről ítélik meg; azok gazdagságáról az illető jólétére, ízléses elrendezésükről értelmére következtetnek. Ez készlet mindenkit, [...] hogy rangján felül öltözködjék, [...] különösen nagy és népes városokban, ahol egy alantasabb ember előbb találkozik ötven idegennel, mint egy ismerőssel, és így meglehet az a gyönyörúsége, hogy a nagy többség nem aszerint ítéli meg, ami, hanem aminek látszik.”⁵

* A tanulmány az OTKA 101560 számú pályázata támogatásával készült.

1 Weatherhill 1991: 308.

2 Finkelstein 1991: 2.

3 Jones–Stallybrass 2003; Vincent 2003: 108.

4 Bourdieu 1984a; Bourdieu 1984b: 196–206.

5 Mandeville 1996: 72.

A norma szerint a ruhának a lehető legpontosabban kellett megjelenítenie a társadalmi státuszt, jeleznie a fennálló társadalmi határokat. Az osztályok felismerhetőségén túl a belső rétegződés kifejezésre juttatását is elvárták. Mivel a felsőbb osztályok privilégiumai közé tartozó státuszjelző elemek kisajátítása elítélendőnek számított, a hatóságok törvényekben, szankciók alkalmazásával is próbálták a rangon felüli öltözködést megakadályozni.⁶

A fennmaradt ruhadarabok és az írott források mellett a kora újkori öltözködés fontos forrásai a képi ábrázolások, a festmények, miniatúrák és metszetek. A viseletképek sorozata egy régió, város, ország vagy akár az „egész világ” öltözködési szokásait mutatta be.⁷ Ezek a könyvek vagy képsorozatok a fentebbi szempontok alapján – nem, társadalmi státusz vagy foglalkozás, nemzetiség és lakóhely – ábrázolták a kiválasztott területek viseleteit, illetve egyúttal közvetítették is a minél pontosabb megkülönböztethetőség igényét.⁸ A tanulmány a ruházat státuszjelző szerepét vizsgálja a 17–18. századi, kézzel festett erdélyi viseletsorozatok alapján.

A viseletképek Európában a 16. században váltak népszerűvé. Rokon műfajai többek közt a miniatúra, a veduta és a portré. Daniel Defert a viseletképek 16. századi megjelenéséről írva a forráscsoporthoz sorolja még az útleírások, táj- és országleírások képeit, s említést tesz a címeres könyvekről és emblematákról is.⁹ Ezen túl, a viseletképek vizsgálhatóak még a korszak kartográfiai törekvéseihez kapcsolódóan.¹⁰ A 16. század közepétől elterjedt emlékkönyvek, az úgynevezett *album amicorum*ok is tartalmaznak viseletábrázolásokat. Ezek olyan kisméretű, hordozható könyvecskék, amelyekbe az egyetemeket látogató diákok, kereskedők, vándorló mesterlegények, utazók gyűjtöttek aláírásokat, mottókat és képeket. A képek között amatőr és professzionális művészek által festett allegorikus alakok, címerek, portrék, nevezetességek és viseletek egyaránt megtalálhatók.¹¹ Ezek a viseletábrázolások viszonylag kis méretűek, színes akvarell vagy gouache technikával festették őket, és sokszorosított képek is vannak közöttük. A viseletkönyvekhez hasonlóan egy-egy terület vagy település lakóit a társadalmi hierarchia különböző szintjein álló alakok – uralkodók, nemesek, polgárok és földművesek – reprezentálták. A válogatás a tulajdonos személyes ízlését tükrözte.

A kötetbe rendezett képekből álló viseletkódexek mellett egyre több nyomtatott album jelent meg a kora újkori Európában. Az 1520 és 1610 közötti időszakban több mint kétszáz, metszetek sorát tartalmazó viseletkönyvet adtak ki.¹² Ezekben az egy vagy több alakot ábrázoló metszetekhez képfeliratok (gyakran

⁶ Bulst 1993: 32–46; DaCosta 1997: 79; Hampel–Kallbrunner 1962; Hughes 1992: 136–158; Hunt 1996; Kovesi Killerby 2002; Zimányi 1994: 7–18.

⁷ Rublack 2012: 146–63; Wilson 2005: 70–132.

⁸ Dinges 1992: 53–54; Ilg 2004: 42–44.

⁹ Defert 1984: 36.

¹⁰ Gordon 1999: 80–168; Born 2011: 53–54.

¹¹ Wilson 2012: 205–226. További irodalom: Rosenthal 2009: 619–641; Nevinson 1979: 167–176.

¹² Vecellio 1977; Cennerné 1972: 23–43.

több nyelven), esetleg hosszabb-rövidebb leírások is tartoznak.¹³ Az „egész világ” öltözékeinek bemutatására vállalkozó albumok általában néhány magyar vonatkozású viseletképet is közöltek.¹⁴

A kiadványok koncentrálhattak kisebb területre, egy város, vagy egy nagyobb régió öltözködésére.¹⁵ Magyarországról vagy Erdélyről önálló nyomtatott viseletkönyv nem jelent meg a korszakban, erdélyi öltözeteket két szász tudós, Johannes Tröster és Laurentius Toppeltinus Nyugat-Európában nyomtatott, leíró, illetve történeti műve ábrázol nagyobb számban viseletképeken.¹⁶ A 17. században önálló sorozatként is népszerűvé vált a rendi, katonai egyenruhák bemutatása,¹⁷ melynek magyar vonatkozású példája Michael Wening 1665-ös kiadása, nemesi és katonai férföltözékeket bemutató *Mancher Figuren. Vngarn, Türcken, Hußarn, Heyducken Wallachen vnd Armänien* című metszetgyűjteménye. A berlini Lipperheide-gyűjtemény példányában kétsoros magyarázat is tartozik az egyes képekhez.¹⁸ (1–2. kép) A csak férfiakat vagy csak nőket bemutató sorozatok közül Jost Amman népszerű munkái voltak nagy befolyással a kortárs ábrázolásokra. A több kiadást megért, 16. századi női viseletgyűjtemény hatása a kézzel festett viseletképeken is megfigyelhető (3. kép).¹⁹

A sokszorosított grafikus viseletkönyvek mellett azonban Európa-szerte továbbra is születtek egyedi, kézzel készült, kézírásos felirattal ellátott albumok. Közéjük tartoznak a 17–18. századi, Erdélyben készült, legnagyobbbrészt vízfestésű sorozatok is.

Az ismert sorozatok nagy része magyarországi és romániai könyvtárakban található. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára két sorozatot őriz, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára pedig egyet.²⁰ Debrecenben, a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattarában található az *Imagines Personarum Transylvanicarum* címet viselő, 32 képből (17 férfi, 15 nő) álló sorozat.²¹ A nagyszombati Brukenthal Nemzeti Múzeum könyvtárában Cornel Irimie és Iulius Bielz leírása alapján három viseletsorozatot őriznek. Ezek közül kettőt tanulmányoztam: a most *Siebenbürgische Trachten-Bilder* címet viselő gyűjtemény vízfestésű képeit,²² és a *Costumes* című albumot.²³ Ez utóbbi kötethez tar-

¹³ Jones–Rosenthal 2008: 19–20.

¹⁴ Fülemile 1989: 115–132; Fülemile 1993: 139–164.

¹⁵ Küp 1937: 3–9.

¹⁶ Toppeltinus: 1667; Tröster 1666.

¹⁷ Tompos 2009: 29.

¹⁸ LippK Lipp. 537 m.kl.

¹⁹ Amman 1586.

²⁰ OSZK RNY Oct. Germ. 198; OSZK RNY Quart. Germ. 892; MTA RKGy Történelem-Régsézet Ívrét 2. Az előbbieket közül az egyik nemrég forráskiadványként is megjelent: Oborni–Tompos–Bencsik 2009

²¹ TREKNK R. 582. Ismerteti és a képek többségét közli: Huß 1922: 165–176.

²² MNB BB Gr. 232. Cornel Irimie és Julius Bielz cikkében *Siebenbürgische Landstrachten* címen szerepel: Irimie–Bielz 1959: 178–179.

²³ MNB BB Gr. 230. Cornel Irimie és Julius Bielz cikkében *Siebenbürgische Nationaltrachten* címen szerepel: Irimie–Bielz 1959: 179–180.

1. kép. Zenész. Michael Wening: *Mancher Figuren*, 1665 (LippK Lipp. 537 m.kl.)

2. kép. Magyar huszár. Michael Wening: *Mancher Figuren*, 1665 (LippK Lipp. 537 m.kl.)

tozik egy *Siebenbürger Grenz-Soldaten* címet viselő, tizenhárom képből álló sorozat is, mely tizenkét képen egyenruhás katonákat ábrázol, az utolsó képen pedig egy teljesen felszerszámozott lovat. A műfaj 19. századi utóéletére nyújt kitekintést Joseph Leonhard *Die Bewohner Siebenbürgens* című 1818-as kézírata, amely Erdély különböző nemzetiségű lakóit mutatja be 102 oldalon, 39 színes képen,²⁴ illetve Franz Neuhauser nyolc színezett litográfiája, amely szász és román alakokat ábrázol a kézzel festett viseletképekéhez nagyon hasonló stílusban.²⁵

A legtöbb képből a román akadémiai könyvtár *Trachten Cabinet von Siebenbürgen* című sorozata áll.²⁶ A sorozat nem egységes: a két legrégebbi lapja négy-négy alakot ábrázol, míg a többi 113 egész oldalas akvarell a szokásos módon egy-egy alakot (1–100; 102–107; 109–115). Az utolsó harminc képre a gyűjtemény 1965-ben friss szerzeményként hivatkozott.²⁷ Ebben az albumban több egymáshoz nagyon hasonló képpár is található: a román orthodox püspök két képen szerepel, ugyanolyan nézetből ábrázolva, a ruhákon csak a kilátzó bélés színe különbözik (lila, illetve kék); mindkét képhez az *Ein Biskup oder*

²⁴ MNB BB MS. 41.

²⁵ MNB BB Gr. 233.

²⁶ BAR TCS DS I/39.

²⁷ Florescu 1965: 111.

Wallachischer Bischoff aláírás tartozik. Egy másik, egymáshoz nagyon hasonló képpáron egy görög nő szerepel (*Ein Griechisches Weib*).²⁸

A grazi egyetemi könyvtár kéziratárában található viseletkódex az Erdély népeit bemutató legnagyobb sorozatok egyike, 99 képből áll.²⁹ A magyar etnikumot ábrázoló képeiről Thim József közölt listát a 19. század végén.³⁰ A kolozsvári egyetemi könyvtárban megtalálható a teljes sorozat 20. századi másolata.³¹ A nagyobb sorozatokhoz tartozik még a *British Library* kéziratárának két kódexe. Közülük az angol feliratos sorozat³² 1990-ben forráskiadványként is megjelent.³³ A kötetben Galavics Géza tanulmánya a másik *British Library*-ben őrzött példányt³⁴ is részletesen bemutatja, s a két sorozatot összeveti egymással.³⁵ A szakirodalom szintén a viseletsorozatok közé sorolja Luigi Ferdinando Marsigli katonatiszt és természettudós³⁶ Erdélyről szóló *La popolazione di Transilvania composta di varie nazioni, di diverse lingue, Religioni, usi e Vestiti, che in questo libro sono figurati* című kézirat munkáját, mely a bolognai egyetemi könyvtárban található és 25 viseletképet tartalmaz.³⁷

A kisebb sorozatok közé tartozik a berlini *Kunstbibliothek* Lipperheide-gyűjteményében őrzött, kilenc képet és a hozzájuk tartozó hét oldalnyi szöveges magyarázatot tartalmazó könyvecske. A képfeliratok és a szöveg nyelve német. A Lipperheide kódex képeihez nagyon hasonló ábrázolások más sorozatokban is szerepelnek: szász evangélikus lelkész, fiatal nagyszebeni nő templomba menet, fiatal szebeni nő sétához öltözve (4. kép), brassói szász nő, magyar grófnő a régi divat szerint öltözve, divatosan öltözött cseléd lány Székelyföldről, azon belül Makfalváról (*Eine frische dierne aus Czeckelandt von Makfalva bey Siebenbürgen*), birkapásztör, havasalföldi román nő Csernetest mellől, terhet cipelő román férfi.³⁸ Két további kisebb sorozatot őriznek Weimarban és Wrocławban.

²⁸ Egyszerű kereséssel online elérhető a bukaresti sorozat összes képe digitalizálva a román akadémia könyvtárának katalógusából (<http://aleph500.biblacad.ro:8991/F> – utolsó letöltés: 2014. május 15.); valamint az Europeana portálon (<http://europeana.eu/portal/>) és a The European Library-n (<http://www.theeuropeanlibrary.org>) keresztül.

²⁹ UGH MS. II. 467.

³⁰ Thim 1885: 77–85.

³¹ BCUC Nr. 545–1935. Mind a grazi eredeti (<http://143.50.26.142/digbib/handschriften/Ms.0400-0599/Ms.0467/index.html> – utolsó letöltés: 2014. május 15.), mind a kolozsvári egyetemi könyvtárban őrzött másolat teljes terjedelemben, nagy felbontású fájlként online is elérhető (http://documente.bcucuj.ro/web/bibdigit/patrimoniu/BCUCLUJ_FCS_MS1268.pdf – utolsó letöltés: 2014. május 15.).

³² BLMC Add. MSS. 5256.

³³ Jankovics–Galavics–R. Várkonyi 1990.

³⁴ BLMC Add. MSS. 5257

³⁵ Galavics 1990: 92–100.

³⁶ Marsigli életéről és tudományos jelentőségéről: Stoye 1994.

³⁷ BUB Coll. Mars. MS. 15. A képekről a 19. század végén másolatot készítettek, mely a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ gyűjteményében található MTA RKGy Ma. 4936/a. A képek Szendrei János viselettörténeti munkáiban a 20. század elején megjelentek: Szendrei 1905: 149–151; Szendrei 1907: 193–205; Szendrei 1908: 97–122.

³⁸ LippK Nr. Lipp. 891 m.tl.

A legszűkebb elit öltözködésére vonatkozó források a fejedelmek és királybírák portréit tartalmazó sorozatok.³⁹ Három ilyen gyűjteményt Budapesten őriznek.⁴⁰ A fentebb leírt bukaresti sorozat viseletképei közül 38 darab a fejedelmeket és királybírákat bemutató egészalakos ábrázolás, míg Jagelló Izabella, II. János és Székely Mózes csupán a címerével van jelen, Rhédey Ferenc fejedelem pedig a portréjával és egy másik lapon a címerével is szerepel. Ezek a kézzel festett erdélyi viseletsorozatokkal azonos stílusban és technikával készült képek. Robert Born 2011-es tanulmányában hívta fel a figyelmet egy addig kevésbé ismert sorozatra, Johannes Kinder *De Comitibus Romanis, Germanis et Hungaris Antiquis* című kéziratára, amely a nagyszebeni Brukenthal Múzeum könyvtárában található. Born rámutatott Kinder műve és a Marsigli kéziratok közt található fejedelemsorozat hasonlóságára.⁴¹ A Brukenthal Múzeum kézírata 64 lapon 32 tollrajzot tartalmaz, tizenhét fejedelmet és ugyanannyi királybíróat ábrázol. Az alkotó az előbbieket neveit monogram formájában adta meg az ovális keretbe foglalt, az arcot a mellkassal bezárólag ábrázoló portrékon, a királybíráknál ugyanakkor a képek keretén belül azok teljes nevét kiírta és a hivatalviselésük idejét is feltüntette.⁴²

Ezek a sorozatok nagyon kevés kivétellel álló alakokat ábrázolnak. Néhány egyszerű vonás jelzi a talajt, ami kis dombocska vagy földdarab, esetleg némi növényzet, de a háttér általában üres. Egyes esetekben a lapon belül a portrékat keretbe foglalták.

Az alakok arca és keze sematikus. Gyakran tartanak a kezükben tárgyat: virágot, munkaeszközt, kosarat, botot. A testtartás, a gesztusok és a kézben tartott dolgok egyértelműen utalnak a képen látható személy társadalmi helyzetére.⁴³ A nemesek és polgárok kezében gyakran virág vagy kendő, a tanároknál és a diákoknál könyv, a titkárnál levél, a börtönőrnél lakat, a kézműveseknél szerszám vagy az előállított termék van, a parasztok és szolgálók sokszor kosarat tartanak,

Ein Edelfrac in Hungern.

Ein Edelfrac jung/reich vnd zart
Ist bekleidet auff dise art/
Wie diese Figur außweiset/
Ihr Tugend sie gar wol preiset.

Wann sie sich anders kleiden wolt/
Das Landvolck sie verspotten solt/
Als die der Hungern erbar Tracht
Ohn alle vrfachen veracht.
R ij

3. kép. Magyar nemesasszony. Jost Amman: *Im Frauenzimmer*, 1586

³⁹ Cennerné 1975: 296–297.

⁴⁰ OSZK RNY Fol. lat. 1702; MTA RKGY Történelem-Régészet 2° 3; IMK 92. r. sz.

⁴¹ Born 2011: 63.

⁴² MNB BB MS. 42.

⁴³ Fülemile 1992: 186.

4. kép. Nagyszebeni szász lány séta közben
(LippK Lipp 891m.tl.)

melyben tojás, zöldségek, vagy gyümölcsök látszanak. A legfontosabb státuszjelző szereppel azonban a ruházat bír.

Szinte mindig tartozik felirat a képekhez. A fejedelmek és királybírák esetében – nagyon kevés kivétellel – szerepel a nevük, esetleg a hivatalviselésük ideje. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának sorozatában a fejedelmek vallását szintén feltüntették. Emellett fontosnak tartották feljegyezni Báthori István neve mellé, hogy lengyel király is volt, Báthori Zsigmond nevéhez a birodalmi hercegi címét, Báthori András esetében pedig a bíborosi méltóságot. Erdély egyetlen választott női fejedelme, Brandenburgi Katalin nem mindegyik sorozatban szerepel, míg Székely Mózes, Rhédey Ferencet több kötet is csak a címerével ábrázolja. A viseletsorozatok feliratainak kategóriái: nem, társadalmi státusz vagy foglalkozás, lakóhely vagy regionális hovatartozás, életkor,

családi állapot, alkalom, évszak, időjárás. Ritkán a divat változására is utalnak. A feliratok nyelve általában német, időnként latin, egy esetben angol.

A képfeliratok gyakran jelzik a nemzetiséget. Amikor ez az információ hiányzik, a város vagy régió megadása segíthet a nemzeti hovatartozás megállapításában, ám ez nem mindig egyértelmű. Legnagyobb számban a szász alakok vannak jelen. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a képek általában szász alkotók munkái. Ezen kívül még a magyarok és a románok szerepelnek nagyobb számban. A viseletképeken görögök, törökök, örmények, rácok, zsidók, illetve Morvaországból Erdélybe települt anabaptisták tűnnek fel. E kisebb etnikumok és csoportok megjelenítése a szemlélők etnográfiai érdeklődésének és az egzotikumokra vonatkozó kíváncsiságának a kielégítését szolgálhatta. Ezeket a csoportokat egy-két jellemző foglalkozású alak képviseli: kereskedők, iparosok, esetleg katonák.

A legtöbb viseletalbumban több cigányt ábrázoló képet is találunk. A legnagyobb számban a grazi és a bukaresti sorozatban, valamint a *Costumes* albumban fordulnak elő, mindháromban összesen hat képen szerepelnek. Ez a mennyiség már lehetőséget nyújt arra, hogy a szegény vándorcigányokat és a jobb módúakat is bemutassák. A szegénység megjelenítése az összes társadalmi csoport közül a cigányok esetében a legegységesebb: jónéhány szakadt, rongyos, foltos ruhájú alakot látunk a képeken, van néhány mezítlábas és több bocskort viselő

5. kép. Cigány férfi (UG H MS. II. 467.)

6. kép. Cigányzenész (UG H MS. II. 467.)

személy is. Öv helyett időnként csak egy kötél van a derekukon, és a férfiaknál előfordul, hogy a mellkas jó része kilátszik a ruhából (5. kép). Ebbe a csoportba tartozik a lapát- és kanálárus nő, az üstfoltozó, a teknővájó, a bukaresti sorozatból több „mezei” cigány (*Ein heßlicher Feldt-Zigeuner; Ein Feld Zigeiner in seinem Habit; Eine feld Zigeinerin in ihrem Habit*). A képfeliratok között értékítélettel is találkozunk, amikor például az alakok *csúnya* jelzőt kapnak (*Ein Heßlicher Feld Czigeiner*). Ugyanakkor vannak „szépen felöltözöttnek” leírt alakok is (például: *Eine aufgeputzte Czigeinerin; Eine auffgeputzte Zigeunerische Woywodin*), és a cigány menyasszony ruhája szintén ünnepi. A *Costumes* albumban a Nagyszeben mellett lakók, a grazi sorozatban a zenészek (*Ein Ziegeunerischer Spielmann; Ein Ziegeunerischer Sanger; Ein Ziegeunerischer Tanzmeister*) jelenítik meg a jómódú cigány réteget. Ez utóbbiak a nemesi és polgári viselethez hasonlóan vannak öltözve, csizmát, süveget, jobbfajta szőrmével bélelt felsőruhát viselnek (6. kép).

A viseletképeken az egyes ruhadaraboknak vagy kiegészítőknél státuszjelző szerepük lehet, de meglétük hiánya is jelzésértékű. Kevés esetben, a társadalom alsó vagy marginális rétegeiből ábrázolnak mezítlábas embert: egy diák inasát, egy nyári ruhás román nőt (*Eine Wallachin im Sommer Habit*) (9. kép) – egy, az utóbbihoz nagyon hasonló kép ugyanakkor másutt közrendű román nő (*Eine gemeine Wallachin*) felirattal szerepel –, illetve egy lapát- és kanálárusító cigány nőt (*Eine Zigainerische Schauffel, und Löffel VerKaufferin*). A *The True & Exact Dresses* címkezetű sorozatban a templomban a gyülekezett előtt vezeklő

7. kép. Női lábbeliket készítő suszter.
Siebenbürgische Trachten-Bilder
 (MNB BB Gr. 230–232.)

8. kép. Suszternő. *Siebenbürgische*
Trachten-Bilder (MNB BB Gr. 230–232.)

szajhának csak egyik lábán van csizma, ez a megszegyenítő büntetés része. A ferences szerzetes szandált visel.⁴⁴

A szegényebb parasztok, diákok, mesteremberek, a közkatonák (hajdú, talpas) jellemzően bocskort hordanak. A papucs általános viseletként jobb módú magyarok, románok és szászok lábbelijeként, valamint törökök, rácok, zsidók, orthodox egyházi személyek lábán is látszik. A képeken általában azonos színű kapcával viselik (piros, sárga, fekete), de találunk példát eltérő színű kapcával történő párosításra is, például a fiatal szász iparoson, aki úgy van felöltözve, ahogy a céhében megjelenik (*A Saxon Youngman of a Trade when he appears in his Compa[ny]*), a rác férfin és a feleségén, egy zsidó feleségén és egy kurtizánon (*Eine Vielgeliebte Maitresse*). A szász férfi megjelenése fiatalsága, a kurtizáné foglalkozása miatt extravagáns, ehhez a hatáshoz a piros kapcával viselt sárga papucs is hozzájárul.

Az elit leggyakrabban csizmát visel a vizsgált képeken. Különösen szívesen ábrázolták a sorozatok a szász nők jellegzetes ráncolt csizmáját. Amellett, hogy a szász nők lábán a legtöbbször ezt a lábbelitípust látjuk, maga a csizma több képen is kiemelt szerepet kapott. A Nagydisznódról való szász parasztszony képén a nő térdmagasságba emeli fel a szoknyát, hogy a csizmája jól látszódjon, egy másik képen pedig egy besztercei szász nő áll hasonló pózban.

⁴⁴ Jankovics–Galavics–R. Várkonyi 1990: 66. és 20. kép.

Ugyanez a mozdulat figyelhető meg Toppeltinus történeti művének egyik képén is, s talán ugyanannak a lábbelinek egy korábbi változatát láthatjuk: itt azonban a csizma szárának végződése még nem ívelt.⁴⁵ Egy nők számára dolgozó csizmadia (*Ein Frauen Schuster*) a fekete és a piros csizmákat még ráncolatlanul, a vállain keresztbe tett botról lógatva tartja (7. kép). Ezeknek a szára körülbelül kétszer olyan hosszú, mint ráncolva. Egy brassói suszternő (*Eine Schusterin aus Cronstadt*) ládáról árulja a már ráncolt csizmákat: egy pár piros és egy pár fekete ráncolt csizma látható a láda tetején, és az árus a kezében is tart egy fél párat (8. kép).

A 18. század második felében készült viseletsorozatban azonban a nagyszzebeni lányok és nők már a téli öltözetekhez is inkább cipőt viselnek, ezek között csupán egy alkalommal jelenik meg a jellegzetes szász ráncos csizma. Minden női cipő több centi magas sarkú, még a kislányé is.⁴⁶

Hasonlóképpen státuszjelző szerepe volt az egyes ruhadarabok szabásának, anyagának, színének és díszítésének. Az anyagok közötti különbségek valamenynyire még ezeken a viseletképeken is észrevehetőek. A képek alapján ugyan nehéz lenne rámutatni egy finom barna prém esetében, hogy nyuszt (coboly) vagy a valamivel olcsóbb nyest bőrből készült-e az adott bélés vagy szegély; ám a hermelinprém még a képeken is látványos, ahogy az állat farkának fekete vége a szokásos módon mintázza a teljesen fehér szőrmét. Ilyen tűnik fel például Rákóczi Zsigmond fejedelem felsőruhájának bélésén és gallérján, vagy Johannes Sachs von Harteneck királybíró mentéjének bélésén. A kevésbé értékes prémek között sem könnyű különbséget tenni, de a fentebb említett finom szőrméktől látványosan különböznek a parasztok fekete vagy barna kucsmaí, bundái és ködmönjei, amelyek juh vagy kecske szőrmés bőrből készültek.

A férfiruhák látványos, a képeken is szembetűnő díszeit a gombok és a hozzájuk tartozó kötések jelentették. Ezek a ruha értékének számottevő részét képezték, és a ruha ékének tartották őket. A férfiak esetében státuszszimbólumnak számítottak a drágaköves aranygombokkal díszített menték, ezeket a gombokat már nem is gombkötők, hanem ötvösök készítették. A fejedelmek és királybírák képein sok esetben megfigyelhetőek a mai szem számára óriási, majdnem tyúktojás nagyságú gombok a felsőruhákon. A legdrágább gomblyukak arany- vagy ezüsfonálból, azaz skófiumból készültek.

Főleg a katonák esetében gyakori a vállra vetve hordott kacagány, amely az alacsonyabb rangúak esetében farkasbőrből, míg a magasabb rangúaknál párdúc- és tigrisbőrből készült. Párducbőrt láthatunk a *British Library*-ben őrzött egyik viseletsorozatban a magyar kapitányon,⁴⁷ illetve az egyik nagyszzebeni sorozat rác kapitányának (*Ein Raitzischer Capitain*) vállán.⁴⁸ A süvegbe, kalapba tűzött tollforgónak vagy tollnak szintén rangjelző szerepe volt. A legmagasabb rangú személyek általában a ritka és drága kócsagtollat hordták fekete vagy fehér színben,

⁴⁵ Galavics 1990: 74.

⁴⁶ MNB BB Gr. 230.

⁴⁷ Jankovics–Galavics–R. Várkonyi 1990: 69. kép.

⁴⁸ MNB BB Gr. 232.

az elérhetőbb, de még mindig magasabb árú darutollat az előkelők, míg a sastollat a kevésbé tekintélyes nemesek és katonák viselték. A parasztok kakas-, gácsér- vagy lúdtollat hordtak.

A textíliák közötti különbségtétel a viseletképeken csak nagyobb vonalakban lehetséges. A drága kelmék és a háziszöttek közötti különbség érzékelhető. A legtöbb fejedelem és királybíró ruhájának luxusanyagai a többi viseletkép textíliáihoz mértén kiemelkedőek. Az anyagok tekintetében még a szász társadalmon belül is megfigyelhetők különbségek. Az előkelő szász nő (*Eine Sachsin von guten stand*) és fiatal leány (*Eine sachsische Jungfer, vom besten stand*), valamint a házasulandó korú lány fekete szoknyája bonyolult mintájú nyírott bársonyból van, a téli ruhát viselő szász nő egyszerű mintájú, a közönséges polgárlányé, a félig felnőtt polgárlányé és a kislányé (*Ein gemeines Sachsisches heuraths mässiges Bürger=Mädgen, halb erwachsenes Burger Mädgen, Kleines Mädgen*) pedig sima fekete anyag. A kötényük átlátszó, finom fehér vagy fekete anyagból készült, s gyakran csipkeszerű szegély díszítette. A parasztok és szolgálok ruhái háziszötteknek látszanak, időnként csíkos mintával.

A textíliák esetében a színek közötti különbségek még ennél is többet segítenek a ruhadarabok viselőjének a társadalmi hierarchiában való elhelyezésében. A kora újkori Európában csak az elitnek volt módja igazán színesen öltözködni. A vörös szín az antikvitástól kezdve jelentős szerepet játszott Európa-szerte,⁴⁹ s folyamatosan nőtt a kék népszerűsége is. Ugyanakkor a 14. századtól kezdve Nyugat-Európa egyes részein a fekete kimondottan divatszínnek számított. A köznépi ruházata sokkal kevésbé volt színes, leggyakrabban földszíneket viseltek.⁵⁰ A grazi viseletsorozat magyar parasztot bemutató képe (*Ein Ungarischer Bauer*) ennek megfelelően bocskorban és barna ruhában ábrázolta az alakot.

A legjobb minőségű festékeket, amelyek szép és tartós színt adtak az anyagoknak, ritkaságuk és áruk miatt a luxus minőségű textíliák festésére használták.⁵¹ Itália és Konstantinápoly azon túl, hogy a korszak fontos textilipari központjainak számítottak, polikróm anyagaikról voltak ismertek.⁵² A fejedelemség gazdasági kapcsolatai ezekkel a központokkal szerepet játszottak abban, hogy az erdélyi elit tagjai színesen öltözködtek.

A viseletsorozatokban leggyakrabban ábrázolt erdélyi szászok közül a két legfontosabb város, Brassó és Nagyszeben lakói képviseltetik magukat a legnagyobb számban. A grazi sorozatban kilenc brassói és tizenöt szebeni alak szerepel, valamint egy Szeben mellől való parasztasszony. A jelentősebb mennyiségű kép lehetővé teszi, hogy az életkorra (leggyakrabban a fiatalaságra) és az alkalomra (séta közben, illetve gyónásra, templomba, keresztelőre menet) vonatkozó különbségek is megjelenjenek. Láthatunk menyasszonyt és fiatalasszonyt. Az ábrázolások között többféle társadalmi állású és foglalkozású városlakó is helyet kapott.

⁴⁹ A vörös szín jelentőségéhez további irodalom: Greenfield 2006; Tompos 2004: 167–174.

⁵⁰ Haarmann 2005: 130. A színek jelentőségéhez néprajzi és antropológiai szempontból: Flórián 2007; Gáborján 1984.

⁵¹ Pastoureaux 2001: 63–64; Piponnier–Perrine 1997: 16–17.

⁵² Schneider 1985: 39; Thompson 2004: 44.

Eine Wallachin im Sommer Habir.

9. kép. Román nő nyári öltözékben.
Trachten Cabinet von Siebenbürgen
(BAR TCS DS I/39)

Ein aufgebauztes Wallachisches Weibchen in 7

10. kép. Erdélyi román nő ünneplő ruhában.
Trachten Cabinet von Siebenbürgen
(BAR TCS DS I/39)

A szokásos előkelő és közönséges polgár, szolgáló, diák és lelkész mellett megjelenik a bíró, az éjjeliőr, az istállófiú, a molnár, sőt, „egy város mellől” származó román majorosnő alakja is (*Eine Walachische Meyerin bei einer Stadt*). Meglepő választás a brassói sírásó (*Der Todtengräber von Cronstadt*) és a börtönőr helyettesének (*Der Cronstadter Kercker Meisters Substitutus*) az ábrázolása. Az időjárás alapján egy nyári és egy téli öltözéket különböztet meg a felirat.

A szász polgárnők viseletének elemei rendszeresen előfordulnak a képeken.⁵³ A fejviseletek változatosságához hozzá tartozik a jellegzetes, henger alakú fekete fejfedő (*Borten*), amelyet főleg polgárlányok viseltek; esetenként átlátszó fehér fátyol is kerülhetett rá. Számos képen láthatóak a nők díszes pártában. Az arcot keretező csipkedísz megfigyelhető a kislány nyárias fejviseletének részeként, valamint két polgárnő prêmes téli főkötőjénél. A lányok fejdíszéről hosszú, a szoknya aljáig érő, széles szalagok lógnak.

Az előkelőbbek nyakukon csipkét vagy vastag gyöngysort hordtak. Ez utóbbi hosszan lelógó végét mellkasukon rögzítették, a legalján masni volt. Az Apor Péter által is leírt melldísz (*Heftel*) egyszerűbb és díszesebb változatait számos kép

⁵³ A korszak szász viseletéhez: Sigerus 1977: 63–96; Treiber–Netoliczka 1959: 142–152; Treiber–Netoliczka 1968.

ábrázolja.⁵⁴ A fekete ráncolt köpeny (*Krause Mantel*) szintén gyakori ruhadarab. Fekete bársonypalástjukat élénk (kék, sárga, rózsaszín) színű szövettel bélelték.

A viseletsorozatokban a divat változásai szintén jelen vannak. Például a régebbi, a 17–18. század fordulóján született képeken még inkább kendőt, az újabbakon azonban már inkább legyezőt tartanak kezükben mind a nemesasszonyok, mind pedig a polgárnők. A viseletképek készítői is tisztában voltak azzal, hogy az öltözék idővel változhatott. Ábrázoltak a régi divat szerint öltözött nagyszzebeni polgárt (*Ein Burger in Herrmanstadt, in der alten Tracht*), nőt régi téli öltözékben (*Eine Frau im alten Winter=Habit*), vagy éppen fiatal nagyszzebeni nőt régi viseletben (*Eine Junge Frau in Herrmanstadt in der alten Tracht*). A friss szó a korszakban divatosat és újat egyaránt jelentett és a viseletképek felirataiban az előbbi jelentésében például egy székelyföldi szolgálólánnyal kapcsolatban fordul elő (*Eine frische Dirne aus Zeckelland*).⁵⁵ Az ing ujjait nagy, színes masni díszítette, néha még a fűzős ruhaderék elejét is. Az újabb kiegészítők közé tartozik a derékről lelógó óra, a legyező, illetve nyáron a napernyő. A férfiaknál a háromszögletű kalap és a paróka (*Ein Sachsischer Cancellist; Ein Haus Diener in Herrmanstadt*) viselése már a 18. század divatja.

A nők társadalmi állása lányok esetében az apa, asszonyoknál ugyanakkor a férj státuszától függött. Ez sokszor a képfeliratokban is megjelenik: tanácsúr, lelkész, iparos, gazdálkodó és mások felesége, vagy ritkábban lánya (*Eine Burgers Tochter aus Herrmanstadt im Winter*) formában írták le a viseletképeken szereplő nők társadalomban elfoglalt helyét. Emellett azonban szerepel a kolozsvári nő, magyar nemes nő, brassói román parasztnő, előkelő beszercebányai nő (*Eine Clausenburgerin; Eine Ungarische Edel-frau; Eine Wallachische Meyerin von Hermanstadt; Eine Wallachische Baurin von Cronstadt; Eine vornehme Frau von Bistriz*) típusú leírás is. Összességében sokkal gyakrabban adják meg a viseletsorozatok feliratai a családi állapotot a nők esetében, mint a férfiaknál. Emellett a képek több menyasszonyt mutatnak, mint vőlegényt. A menyasszonyi öltözék ebben az időszakban a legjobb ünneplő ruha, nem készült csak erre az egy alkalomra felvehető, egyedi, speciális darab,⁵⁶ és ekkor még a fehér színnek sem volt kiemelt szerepe. A gyászolók között nőket (*Eine in der Klag gebende Edelfrau; Eine Sächsische Jungfer in der Klag*) és férfiakat (*Ein Siebenbürger Walach in der Klag; Ein Walach in der Klag*) egyaránt találunk. A gyászt a sötét színek használatával, illetve a ruha díszítetlenségével jelenítették meg a viseletképeken.⁵⁷ A máskor gazdagon díszített, élénk színű ruhákban ábrázolt nemesasszony egyszerű, fekete és barna (más képen fekete és szürke) öltözetet, ékszerként fekete gyöngysort visel. A gyászba öltözött erdélyi román férfi ruháján több fekete elem látszik, mint máskor: köpenye (vagy rövid kabátja) és egyujjas kesztyűje is fekete.

⁵⁴ Apor 1978: 58.

⁵⁵ http://aleph500.biblicad.ro:8991/exlibris/aleph/a18_2/apache_media/DEGTCM8FP27VF938379XQD8G58IE5M.jpg – utolsó letöltés: 2014. május 14.

⁵⁶ Amnéus 2010: 28; Némethné 2001: 85.

⁵⁷ Taylor 1983: 64–88, 209–224.

A sorozatok összességében valamivel több férfit ábrázolnak, mint nőt. A képeken általában is több férfi mesterség, illetve foglalkozás tűnik fel. Ezen túl Erdély felekezeti sokszínűségének bemutatására viszonylag nagy számban szerepelnek papok, valamint katonák, tanárok és diákok. Pap- és katonafeleség ritkán van jelen a sorozatokban, a diákalakoknak egyáltalán nincs női megfelelője és házastársat sem rendelnek melléjük. Az önálló munkát végző nők leggyakrabban udvari és háztartási alkalmazottak (komorna, szolgálólány), parasztok, árusok, például tejet áruló román nő (*Ein Wallachisch Milch Weib*), de van néhány prostituált, illetve az ábrázolt egyházi személyek között visszatérő alak az ortodox apáca (*Eine Griechische Nonne, Eine Nonne auf der Walachei*).

A képfeliratok viszonylag ritkán nevezik meg az alkalmakat. Ezek egy része egyházi jellegű, amikor templomba, esetleg gyónni induló alakokat látunk. A másik része nyilvános megjelenés, ez esetben piacra menet, séta közben, tánchoz öltözve ábrázolták az embereket. A templomba induló szász nők kezében rendszeresen ott az énekeskönyv. Az egyik, 18. század második feléből származó viseletsorozatban a társasági életben való részvétel is megjelenik (*Eine Sachsische Frau, von besseren stand, in die Gesellschaft gehend; Eine Sachsin von guten stand in ihrer ganzen Tracht, einen besuch abstattend*). A férfiaknál a munkával és a hivatalviseléssel járó nyilvános megjelenések szintén ebbe a témakörbe tartoznak, például amikor a százak tanácsának tagját a tanácsházára indulva látjuk (*Ein Hundertmann der aufs Rath-haus geht*), vagy amikor a fiatal szász iparos a céhében jelenik meg.

Az időjárás szintén nem túl gyakran megnevezett szempont. Kétféleképpen hivatkoznak rá, egyrészt a nyári (9. kép) és a téli viselet között tesznek különbséget, másrészt néha ábrázolnak esős időben használt ruhadarabokat. Az előkelőbb nők kezükön nyáron fehér kesztyűt, télen pedig kézmelegítőt (*stuzlit* vagy *stuclit*) viseltek. Az alsóbb csoportokhoz tartozók egyujjas kesztyűt vettek fel a hideg ellen.

* * *

A tanulmányozott viseletsorozatok megerősítik azt a tézist, amely szerint a 17–18. században az öltözködés alapvető identitásjelző szereppel bírt. A viseletképek készítői ezért is fektettek nagy hangsúlyt az öltözetek minél pontosabb ábrázolására. A viseletképek feliratai szerint a fontosabb megjelenítendő információk közé tartozott a nem, a társadalmi állás vagy foglalkozás, valamely nemzetiséghez, régióhoz vagy településhez tartozás. Időnként az alkalom, a divat változása és az időjárás is felmerült a szempontok között.

A képek nem egyéneket, hanem típusokat ábrázolnak. A sorozatok által közvetített ideálkép szerint – más, normatív forrásokhoz hasonlóan – az öltözéktől elvárható, hogy lehetővé tegye viselője elhelyezését az adott társadalmon belül. Ennek megfelelően, a megjelenés alapján a legtöbb esetben a képaláírások elolvasása nélkül is tudnánk következtetni az egyes alakok státuszára, társadalomban elfoglalt helyére. A viseletkönyvek világgépe szerint ugyanis a ruha látványában hordozza mindazokat az alapinformációkat, amelyeket a képfeliratok írásban közölnek.

Az egyes ruhadarabok megléte vagy hiánya, szabása, díszítettsége, a divatos kiegészítők birtoklása státuszjelző szereppel bírt. Az ábrázolásmód sajátosságaiból adódik, hogy az anyagok kevésbé egyértelműen felismerhetőek a viseletképeken, mint a színek. A testtartás, a gesztusok, a kézben tartott, attribútumszerű tárgyak kiegészítik a ruházat által hordozott információkat.

A viseletsorozatok hasznos forrásai lehetnek a gazdaság-, társadalom-, művelődés- és művészettörténetnek. Viselettörténeti szempontból nem szükséges külön hangsúlyozni a fontosságukat. Kiemelendőnek tartom az alsóbb társadalmi rétegek öltözeteinek nagyszámú ábrázolását, mivel a parasztság, pásztorok, szolgák öltözködésére ebből az időszakból viszonylag kevés forrás áll rendelkezésünkre.

FORRÁSOK

Biblioteca Centrală Universitară Cluj–Napoca, Kolozsvár (BCUC)

Nr. 545–1935.

Biblioteca Universitaria di Bologna, Bologna (BUB)

Collezione Marsiliana (Coll. Mars.)

MS. 15: *La popolazione di Transilvania composta di varie nazioni, di diverse lingue, religioni, usi e vestiti.*

Iparművészeti Múzeum Könyvtára, Budapest (IMK)

92. r. sz.: Johann Lindern de Friedenberg: *Abrieß Derer Siebenbürgischen Fürsten von Zweij Hundert Jahren* (Wienn, 1734).

Lipperheidesche Kostümbibliothek, Kunstbibliothek, Staatliche Museen zu Berlin (LippK)

Lipp. Aa 1 – Ab 6;

Lipp. 891 m.tl.;

Lipp. 537 m.kl.: Wening, Michael 1665: *Mancher Figuren. Vngarn, Türcken, Hufarn, Heyducken Wallachen vnd Armänien.*

British Library, London (BL)

Manuscript Collections (MC)

Add. MSS. 5256: *The True and Exact Dresses and Fashions of all the Nations in Transylvania;*

Add. MSS. 5257: *Habitus variarum Nationum in Regno Transylvaniae occurrentium utriusque sexus humani patent.*

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest (MTA)

Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (RKGY)

Történelem-Régészet 2° 3: *Genuina effigies Principum omnium Transsylvaniae et autographj illuminatae;*

Történelem-Régészet ívrét 2: *Imagines Nationum Ditionis Hungaricae coloribus illustratae;*

Ma. 4936/a.

Muzeul National Brukenthal, Nagyszeben (MNB)

Biblioteca Brukenthal (BB)

Gr. 230–232;

MS. 41–42.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen (TREKN)
Kézirattár (K)

R. 582. *Imagines Personarum Transylvanicarum.*

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (OSZK)

Kézirattár és Régi Nyomtatványok Tára (RNY)

Fol. lat. 1702: *Effigies Principum Transilvaniae ex autographis sumtae et coloribus ad vivum efformatae* (1697);

Oct. Germ. 198: *Costume aus Siebenbürgen/Costume-Bilder aus Siebenbürgen.*

Quart. Germ. 892: *Costumbilder aus Siebenbürgen.*

Biblioteca Academiei Române, Bukarest (BAR)

Cabinetul de Stampe (TCS)

Dacoromanica (DS), I/39. *Trachten Cabinet von Siebenbürgen.*

Universitätsbibliothek Graz, Graz (UG)

Handschriftensammlung (H)

MS. II. 467.

[Amman, Jost] 1586: *Im Frauenzimmer Wirt vermeldt von allerley schönen Kleidungen vnnd Trachten der Weiber hohes vnd nider Stands wie man fast an allen Orten geschmückt vnnd gezieret ist Als Teutsche Welsche Frantzösische Engelländische Niderländische Böhemische Vngerische vnd alle anstossende Länder.* Getruckt zu Franckfurt am Mayn in Verlegung Sigmund Feyrabends.

Apor, Péter 1978: *Metamorphosis Transylvaniae.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Mandeville, Bernard 1996: *A méhek meséje. Avagy magánvétkék közhaszon.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Tröster, Johannes 1666: *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen. Darinnen dessen Alter, und jetziger Einwohner, wahres Herkommen, Religion, Sprachen, Schrifften, Kleider, Gesetz, und Sitten, nach Historischer Warheit von zweytausend Jahren her erörtert.* In Verlegung Johann Kramers, Gedruckt bey Christoph Gerhard. Nürnberg.

Toppeltinus, Laurentius 1667: *Origines et occasus Transylvanorum. Seu erutae nationes Transylvaniae, earumque ultimi temporis revolutiones, historica narratione breviter comprehensae.* Sump. Hor. Boissat, et Georg. Remeus. Lyon.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Amnéus, Cynthia 2010: *Wedded Perfection. The Evolution and Aesthetics of the Wedding Gown in Western Culture.* In: Amnéus, Cynthia: *Wedded Perfection. Two Centuries of Wedding Gowns.* Cincinnati Art Museum–Giles Ltd., London, 14–62.

Born, Robert 2011: *Mapping Transylvania as a Multiethnic and Multiconfessional Region in Costume Books (17th–19th Centuries).* In: Constanța Vintilă – Ghițulescu (ed.): *From traditional Attire to Modern Dress. Modes of Identification, Modes of Recognition in the Balkans (XVIth–XXth Centuries).* Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 52–82.

- Bourdieu, Pierre 1984: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Bourdieu, Pierre 1984: Haute couture et haute culture. In: Bourdieu, Pierre: *Questions de Sociologie*. Les Editions de Minuit, Paris, 196–206.
- Bulst, Neithard 1993: Kleidung als sozialer Konfliktstoff. Probleme kleidungsgesetzlicher Normierung im sozialen Gefüge. *Saeculum* (44.) 32–46.
- Cennerné Wilhelmb Gizella 1972: 16–19. századi grafikus viseletsorozatok: Közép-Európa nemzetiiségi életének és társadalmi helyzetének képes forrásai. *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve* (1.) 23–41.
- Cennerné Wilhelmb Gizella 1975: Erdélyi fejedelmi arcképsorozatok. In: Galavics Géza (szerk.): *Magyarországi reneszánsz és barokk*. (Művészettörténeti tanulmányok.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 279–312.
- DaCosta, Kaufmann 1997: *Court, Cloister, and City: The Art and Culture of Central Europe, 1450–1800*. University of Chicago Press, Chicago.
- Defert, Daniel 1984: Un Genre ethnographique profane au XVIe siècle: Les livres d'habits; un essai d'ethno-iconographie. In: Britta-Rupp Eisenreich (ed.): *Historiques de l'anthropologie XVIe–XIXe siècles. Colloque a Pratique de l'anthropologie aujourd'hui, 19–21 novembre 1981*. Klincksieck, Paris, 25–41.
- Dinges, Martin 1992: Der „feine Unterschied“. Die Soziale Funktion der Kleidung in der höfischen Gesellschaft. *Zeitschrift für Historische Forschung* (19.) 49–76.
- Finkelstein, Joanne 1991: *The Fashioned Self*. Temple University Press, Philadelphia.
- Florescu, Florea Bobu 1965: Le costume Roumain au moyen âge. La datation des aquarelles du „Trachten Cabinet von Siebenbürgen“ de Bucarest et du „Kostüm Bilderbuch“ de Graz. *Revue roumaine d'histoire de l'art* (2.) 111–125.
- Flórián Mária 2007: A színek bevonulása és szerepe a paraszti ruhatárakban. *Néprajzi Értésítő* (89.) 55–74.
- Fülemile Ágnes 1989: Viseletábrázolások a 16–17. századi grafikában. *Ars Hungarica* 2. 115–132.
- Fülemile Ágnes 1992: Minden erdélyi nemzetnek igaz és hű öltözéke. *Budapesti Könyvszemle* (4.) 2. 184–189.
- Fülemile Ágnes 1993: Magyar vonatkozású viseletábrázolások a 18. századi sokszorosított grafikában. *Népi Kultúra – Népi Társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* (17.) 139–164.
- Gáborján Alice 1984: Színek jelentése a magyar népviseletekben. In: Balázs Géza – Hála József (szerk.): *Folklor, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára*. Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja, Budapest, 70–86.
- Galavics Géza 1990: Erdélyi viseletalbumok a XVII–XVIII. századból. In: Jankovics József – Galavics Géza – R. Várkonyi Ágnes: *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 57–131.
- Gordon, Andrew – Hamilton, David 1999: *Civic and Symbolic Space in Representation and Ritual in the Renaissance*. (PhD Dissertation.) School of English and Drama, Queen Mary & Westfield College, University of London.
- Greenfield, Amy Butler 2006: *A Perfect Red. Empire, Espionage, and the Quest for the Color of Desire*. Black Swan, London.

- Haarmann, Harald 2005: *Schwarz. Eine kleine Kulturgeschichte*. Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main.
- Hampel-Kallbrunner, Gertraud 1962: *Beiträge zur Geschichte der Kleiderordnungen mit besonderer Berücksichtigung Österreichs*. H. Geyer, Wien.
- Hughes, Diane Owen 1992: Regulating Women's Fashion. In: Klapisch-Zuber, Christiane (ed.): *Silences of the Middle Ages: A History of Women in the West*. Vol. 2. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass.–London, 136–158.
- Hunt, Alan 1996: *Governance of the Consuming Passions: A History of Sumptuary Law*. Macmillan, London–New York.
- Huß, Richard 1922: Der Siebenbürgische Trachtenkodex in der Debrecziner Kollegiumsbibliothek. *Deutsches Vaterland. Zeitschrift für Heimat und Volk* 165–176.
- Ilg, Ulrike 2004: The Cultural Significance of Costume Books in Sixteenth-Century Europe. In: Richardson, Catherine (ed.): *Clothing Culture, 1350–1650*. Ashgate, London, 29–47.
- Irimie, Cornel – Bielz, Julius 1959: Unbekannte Quellen zur Geschichte der siebenbürgischen Volkstracht des XVII.–XIX. Jahrhunderts. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* (1.) 173–195.
- Jankovics József – Galavics Géza – R. Várkonyi Ágnes 1990: *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Jones, Ann Rosalind – Rosenthal, Margaret F. 2008: *The Clothing of the Renaissance World. Europe, Asia, Africa, The Americas: Cesare Vecellio's Habiti Antichi et Moderni*. Thames & Hudson, London, 8–47.
- Jones, Ann Rosalind – Stallybrass, Peter 2003: *Renaissance Clothing and the Materials of Memory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Klusch, Horst 2002: Kleiderordnungen. In: Klusch, Horst: *Siebenbürgisch-sächsische Trachtenlandschaften*. Selbstverlag des Demokratischen Forums der Deutschen in Rumänien, Hermannstadt, 22–34.
- Kovesi Killerby, Catherine 2002: *Sumptuary Law in Italy, 1200–1500*. Clarendon Press, Oxford.
- Küp, Karl 1937: Some Early Costume Books. In: Küp, Karl – Baldwin, Muriel Francis (eds.): *Costume, Gothic & Renaissance*. The New York Public Library, New York, 3–9.
- Nevinson, John Lee 1979: Illustrations of Costume in the Alba Amicorum. *Archaeologia* (Second Series) (106.) 167–176.
- Némethné Fülöp Katalin 2001: A párta is konttyá változzon! Esküvői öltözet a népviseletben. In: Györgyi Erzsébet (szerk.): *Lakodalmi szokások. Mátkaság, menyegző*. Planétás, Budapest, 84–92.
- Oborni Teréz – Tompos Lilla – Bencsik Gábor 2009: *A régi Erdély népeinek képeskönyve*. Magyar Mercurius, Budapest.
- Pastoureau, Michel 2001: *Blue. The History of a Color*. Princeton University Press, Princeton–Oxford.
- Piponnier, Françoise – Perrine, Mane 1997: *Dress in the Middle Ages*. Yale University Press, New Haven–London.
- Rosenthal, Margaret F. 2009: Fashions of Friendship in an Early Modern Illustrated Album Amicorum: British Library, MS Egerton 1191. *Journal of Medieval and Early Modern Studies* (39.) 619–641.

- Rublack, Ulinka 2012: *Dressing Up: Cultural Identity in Renaissance Europe*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- Schneider, Jane 1985: Pávák és pingvinek. Az európai öltözködés és színek politikai gazdaságtana. *Világtörténet* (7.) 2. 30–85.
- Sigerus Emil 1977: *Völkskundliche und kunstgeschichtliche Schriften*. Edited by Brigitte von Stephani. Kriterion, Bukarest.
- Stoye, John 1994: *Marsigli's Europe: The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso*. Yale University Press, New Haven, CT–London.
- Szendrei János 1905: *A magyar viselet történeti fejlődése*. MTA, Budapest.
- Szendrei János 1907: Adatok az erdélyi női viseletek történetéhez. *Archaeologiai Értesítő* (27.) 3. 193–205.
- Szendrei János 1908: Adatok az erdélyi férfiviselet történetéhez. *Archaeologiai Értesítő* (28.) 2. 97–122.
- Szőllőssy Ágnes 2002: Cigány a képen. Cigányábrázolás a XIX–XX. századi magyar képzőművészetben. *Beszélő* (7.) 72–81.
- Taylor, Lou 1983: *Mourning Dress. A Costume and Social History*. George Allen and Unwin, London.
- Tompos Lilla 2004: A vörös ruhaszín szimbolikus jelentése a 17. században. In: Éri István (szerk.): *Restaurálási tanulmányok. Timár-Balázs Ágnes Emlékkönyv*. Pulszky Társaság–Magyar Múzeumi Egyesület, Budapest, 167–174.
- Tompos Lilla 2009: A budapesti Costumebilder aus Siebenbürgen kódex viselettörténeti áttekintése. In: Oborni Teréz – Tompos Lilla – Bencsik Gábor (szerk.): *A régi Erdély népeinek képeskönyve*. Magyar Mercurius, Budapest, 28–39.
- Treiber-Netoliczka, Luise, 1968: *Die Trachtenlandschaften der Siebenbürger Sachsen*. Elwert Verlag, Marburg.
- Treiber-Netoliczka, Luise 1959: Die Kronstädter Trachten um 1700. Zeugen der bestehenden Klassenunterschiede. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* (2.) 142–152.
- Vecellio, Cesare 1977: *Vecellio's Renaissance Costume Book. All 500 Woodcut Illustrations from the Famous Sixteenth-Century Compendium of World Costume*. Dover Publications, Inc., New York.
- Vincent, Susan 2003: *Dressing the Elite: Clothes in Early Modern England*. Berg Publishers, Oxford–New York.
- Weatherhill, Lorna 1991: Consumer Behaviour, Textiles and Dress in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries. *Textile History* (22.) 297–310.
- Wilson, Bronwen 2005: *The World in Venice: Print, the City, and Early Modern Identity*. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London.
- Wilson, Bronwen 2012: Social Networking. The “Album amicorum” and Early Modern Public Making. In: Rospocher, Massimo (ed.): *Beyond the Public Sphere: Opinions, Publics, Spaces in Early Modern Europe*. Società editrice il Mulino Duncker & Humblot, Bologna–Berlin, 205–226.
- Zimányi Vera 1994: Néhány szempont az életszínvonal változásához a 17. századi Magyarországon. In: Zimányi Vera (szerk.): *Óra, szablya, nyoszolya (Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században)*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 7–18.